

## अष्टमातृका नृत्यमा भैरवको महत्त्व र कीर्तिपुरको बाघभैरव नृत्य

प्रयागमान प्रधान

### मातृकाको परिचय र विकास

विश्वका विभिन्न मानव समाजमा आ-आफ्नै धार्मिक सांस्कृतिक परम्परा रहेका छन् । मानवले सर्वप्रथम प्राकृतिक शक्तिलाई पूजा अर्चना गर्न थालेको कुरा प्रायः सबै सभ्यताका केन्द्रबाट थाहा हुन्छ । यसै क्रममा मातृशक्तिको उपासना गर्ने प्रथाको विकास भएको देखिन्छ ।

ऋग्वेदमा स्वर्ग लोकमा सूर्य, अन्तरिक्ष लोकमा इन्द्र र भूलोकमा अग्नि देवताका साथ साथै मातृशक्तिको पनि पूजाअर्चना, होम-यज्ञ गरिएको गरिएको वर्णन पाइन्छ । ऋग्वेदका उषा सूक्त र गायत्री सूक्तमा मातृदेवीको आराधनाका उदाहरण पाइन्छन् ( जोशी २०३०:१८८ ) । कतिपय वैदिक सूक्तहरूमा (१) सप्तमातर (२) सप्तारश्मि (३) सप्तजिह्वा तथा (४) दशबाहु भएकी देवीको वर्णन पाइन्छ । उपनिषद कालका त्रिशक्ति वा त्रिमातृकाहरू सरस्वती, लक्ष्मी र रूद्राणी क्रमशः ब्रह्मा, विष्णु महेश्वरका तीन शक्तिका रूपमा मानिएका छन् । पछिका समयमा माहेश्वरी, कौमारी, बाराही र काली (चामुण्डा) थपेर सप्तमातृका र त्यसपछि फेरि महालक्ष्मी थपि लोकप्रिय अष्टमातृकाहरू देखा परे भने पछि, नवदुर्गा तथा दशमहाविद्या आदि मातृशक्तिले समेत स्थान पाउँदै गएका छन् । यी अष्टमातृकाहरू काठमाडौं उपत्यकाका विभिन्न स्थानमा स्थापना गरिएका छन् भने नामहरू पनि स्थानीय रूपमा नै सम्बोधन गरिएका छन्, जस्तै ब्रह्मायणीलाई 'पासिक्व अजिमा', वैष्णवीलाई 'नैअजिमा', माहेश्वरीलाई 'लुमधि अजिमा', कौमारीलाई 'फिक्व अजिमा', बाराहीलाई 'कंग अजिमा', इन्द्रायणीलाई 'लुतीमरु अजिमा', चामुण्डा (काली)लाई 'थंबही अजिमा', महालक्ष्मीलाई 'चन्द्रलख अजिमा' इत्यादि । त्यसै गरी मातृकाहरूलाई पहाडतिर बूढीबज्यै, सुदूर पश्चिमतिर भुवानी या मालिका, पूर्वतिर माई भनी सम्बोधन गर्ने गरिन्छ । मातृशक्तिको अत्यधिक प्रचार एवं लोकप्रियता महाभारत र पुराणकालमा बढेको देखिन्छ । ब्रह्माण्डपुराणमा शक्तिलाई तीनै लोककी जननी भनिएको छ (जोशी, २०३०:१८९) । त्यस्तै कृष्णको परामर्शअनुसार अर्जुनले दुर्गाको स्तुति गरी युद्धमा विजयी हुनलाई प्रार्थना गरेको कुरा महाभारत (भीष्मपर्व, अध्याय २३) मा पाइन्छ । सात संख्याका मातृदेवीको समूह सप्तमातृकाले महाभारत पुराणकालदेखि स्पष्ट रूपमा लोकप्रियता पाउँदै आएको देखिन्छ । पुराण एवं परवर्तीकालका तन्त्र-ग्रन्थका आधारमा ब्रह्मायणी, रूद्राणी, वैष्णवी, कौमारी, चामुण्डा, बाराही र इन्द्रायणी आदि सप्तमातृकाका रूपमा प्रसिद्ध रहँदै आएको पाइन्छ (अवस्थी, १९६६:९९-१०२) ।

पौराणिक ग्रन्थहरूमा मातृकाहरूको उत्पत्तिका कथाहरू पाइन्छन् । मत्स्यपुराण अनुसार रूद्र स्वरूपका शिवले अन्धकासुरसितको युद्धमा अन्धकासुरलाई मारि मातृकाहरूको उद्भव गराए-दास, १९८१:४-५) । ती मातृकाहरूले अन्धकासुरलाई

वध गरे । दानव वध गर्ने शक्तिका रूपमा सप्तमातृकाको सृष्टि भएको भन्ने कथा देवीमहात्म्य, मार्कण्डेय पुराण आदि ग्रन्थमा पनि पाइन्छ । शुम्भ र निशुम्भ नामका दानवबाट पीडित भएका देवगणले स्तुति गरेका कारण देवी पार्वतीको शरीरबाट अम्बिका उत्पन्न भइन् । तिनी पार्वतीको शरीरको कोषबाट उत्पन्न भएकी हुनाले “कौशिकी” भनी सम्बोधन गरिइन् । युद्धताका शुम्भ र निशुम्भले तिनमाथि आक्रमण गर्न खोज्दा क्रोधले तिनको ललाट कृष्णवर्णको हुन गयो र तिनको नाम कालिका रहन गयो । नरमुण्डमाला र व्याघ्रचर्म धारण गरी, हातमा खट्वांग लिएर चण्ड मुण्ड नाम गरेका दैत्यहरूको वध गरे पछि तिनको नाम “चामुण्डा” रहन गयो (श्रेष्ठ, २०६०:६) । सप्तमातृका स्वरूप ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, नारसिंही एवं इन्द्रायणी आदि क्रमशः ब्रह्मा, महेश्वर, कुमार, विष्णु, वाराह, नरसिंह एवं इन्द्रका शक्तिका रूपमा स्थापित हुन पुगे (मार्कण्डेयपुराण, अध्याय ८२) ।

वंशावली अनुसार कलिंगत सम्वत् ३८२५ मा गुणकामदेवले कान्तिपुर शहर वसाइसकेपछि देश रक्षा गर्न भनी क्रमशः भद्रकाली, नीलसरस्वती (उग्रतारा), रक्तकाली तथा श्वेतकालीको स्थापना गरेका थिए (योगी नरहरिनाथ, २०१२:६३-६६) । त्यस्तै कान्तिपुर शहरलाई खड्गाकृतिमा वसाई सकेपछि देशको रक्षा गर्न अष्टभैरव र अष्टमातृकाको स्थापना गर्ने संस्थापक राजाको रूपमा पनि यिनको उल्लेख गरिएको पाइन्छ (राजभण्डारी: २०४६) ।

पुरातात्विक प्रमाणका आधारमा भारतलगायत नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा अनेक स्वरूपका मातृदेवीका प्राचीन मूर्तिहरू पाइएका छन् । देवीका यस्ता मूर्तिहरूमा ललितपुर च्यासलहिटीको गजलक्ष्मी मूर्ति प्राचीनतम देखिन्छ । यसलाई लैनसिंह बाडदेलले आफ्नो पुस्तकमा ई. को दोस्रो शताब्दीको भनि उल्लेख गर्नु भएको छ (बाडदेल, १९८२:१७) । हरिराम जोशीले चाहिँ ई.पू. पहिलो शताब्दीको मान्नु भएको छ (जोशी, १९९८:१३०) । काठमाण्डौंको हाँडीगाउँको अर्को महत्वपूर्ण मूर्ति लक्ष्मी वा वैष्णवीको मूर्ति हो । यसलाई बाडदेलले दोश्रो शताब्दीको मान्नु भएको छ (बाडदेल, १९८२:१९) । अन्य मातृकाका मूर्तिहरूमा ललितपुरको हौगलबहालको मातृका मूर्ति र कोटालटोल हाँडीगाउँको मातृका मूर्ति महत्वका छन् जो क्रमशः ईसाको दोश्रो र तेश्रो शताब्दीका मानिन्छन् । त्यसै गरी हाँडीगाउँकै महिषमर्दिनी र बालाजुकी हारीति जस्ता विविध स्वरूपका मातृशक्तिका मूर्तिहरू पाइएका छन् । चाँगुनारायणका सप्तमातृकाका मूर्ति (कौमारी, ब्रह्मायणी, माहेश्वरी र वाराही) ईसाको दोश्रो शताब्दीको अन्तिम चरण, बंगलामुखीका सप्तमातृका (यहां फेला परेका ६ वटा मूर्तिहरू मध्ये वाराही, ब्रह्मायणीको मूर्ति मात्र खुट्याउन सकिएको छ), बल्बुका सप्तमातृका मूर्ति कौमारी, वैष्णवी र वाराही, कीर्तिपुर बाघभैरव मन्दिर परिसर स्थित गणेश मन्दिरका वैष्णवी, ब्रह्मायणी, कौमारी, माहेश्वरी, वाराहीका मूर्तिहरू ईसाको दोश्रो-तेश्रो शताब्दीका मानिएका छन् । जयवागीश्वरीका कौमारी, माहेश्वरी, वैष्णवी ईसाको छैठौं शताब्दी ताकाका मानिएका छन् । मालिगाउँको कौमारी, ललितपुरको सुबहालहिटीको वैष्णवी तथा हाँडीगाउँ नजिकै टुंडालदेवीको मन्दिरमा प्राप्त माहेश्वरी र कौमारीका मूर्ति ईसाको चौथो शताब्दीका मानिन्छन् । कमलादी गणेशस्थानका वैष्णवी, वाराही,

कौमारी र माहेश्वरीका मूर्तिहरू ईसाको पाँचौं शताब्दीका मानिन्छन् । महाबौद्ध र चावहिल गणेश मन्दिरका मातृकाहरू ईसाको पाँचौं-छैठौं शताब्दीका मानिएका छन् । एकै समूहमा रहने गरी प्राचीन परम्परागत मान्यता अनुरूप निर्मित भए तापनि फेला परेका यस्ता मूर्तिहरू एकै स्थानमा कतै पनि पूर्ण संख्यामा भने देखा परेका छैनन् । वाङ्देलका अनुसार “त्यस युगका सप्तमातृकाका सातवटै मूर्तिको एउटै ठाउँमा स्थापना भए तापनि आज समयको प्रभावले ती मूर्तिहरू छरिएर कुनै कता पुगे, कुनै त्यहीं अलपत्र परिरहेका छन् । यसबाट प्राचीनकालदेखि नै सप्तमातृकाको व्यापक प्रचार एवं लोकप्रियता रहेको आधार प्राप्त हुन्छ” (वाङ्देल, २०३९:४५-५९) र ईसाको प्रारम्भिक शताब्दीदेखि नै उपत्यकाको लौकिक जीवनमा मातृशक्तिका अनेक स्वरूपका मूर्तिको पूजा आराधना गर्ने व्यापक चलन रहेको तथ्य प्रमाणित हुन आउँछ ।

यसरी प्राचीनकालमा उपत्यकाका वासिन्दाहरूद्वारा आ-आफ्ना टोलइलाकामा सप्तमातृकाका मूर्ति बनाई पूजा अर्चना गरिन्थ्यो भने यस किसिमको प्रचलन ईसाको प्रारम्भदेखि छैठौं शताब्दीसम्म खूब चलेको आभास पाइन्छ । तर मध्यकालमा आइपुग्दा तान्त्रिक धर्मको बढ्दो लोकप्रियताका साथै अष्टमातृका, नवदुर्गाले जनजीवनमा पहिले भन्दा बढी प्रभाव पार्न थालेको र यस युगमा जीवित देवीदेवताको लोकप्रियता बढ्न गएको थियो । फलस्वरूप सप्तमातृकाको मूर्ति बनाई पूजागर्ने चलनमा शिथिलता आउन पुगेको देखिन्छ (श्रेष्ठ, २०६०:७) ।

### अष्टमातृका नृत्यको ऐतिहासिकता

माथि उल्लेखित विभिन्न मूर्तिहरूभन्दा सिन्धुघाटि उत्खननमा प्राप्त मातृदेवीका मूर्तिहरू अति प्राचीन तथा विशेष महत्त्वका रहेका छन् भने लुम्बिनी वनजरहीको उत्खननमा फेला परेका मातृकादेवीका मूर्ति ईशापूर्व तेस्रै शताब्दीका मानिएका छन् । सभ्यता र समृद्धिका स्वरूप मूर्तिको निर्माण विकास कै क्रममा माटोबाट ढुङ्गा, काठ र धातुहरूमा विकसित हुँदै गए (जोशी, २०३२:१०-११) । काठमाडौं उपत्यकामा मध्यकालमा हिन्दू तथा बौद्ध परम्परामा तान्त्रिक विद्याको प्रभाव बढ्दै गयो । ई.को आठौंदेखि बाह्रौं शताब्दीतिर तान्त्रिकहरूको विशेष चलखेल रहेको थियो । त्यस ताका तान्त्रिकहरू मानव शरीरमा क्रियात्मक प्रयोग गर्थे (श्रेष्ठ, २०६०:२२) । माटो, काठ, ढुङ्गा, धातु आदि वस्तुबाट निर्मित मूर्तिहरूमा त देवताको प्राण प्रतिष्ठा गरी देवत्व चढाउन सकिन्छ भने साक्षत जीवन्त स्वरूप मानिसमा पनि देवत्व स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने प्रयोगात्मक पद्धतिको शुरुवात तात्कालिक सिद्धहरूले गरे । भक्तिधारामा नृत्यको महत्त्व भएकोले भक्तिमा नृत्यको व्यवस्था गरिएको छ । देवीप्रति समर्पित भई पूजा आराधना गर्दै उनकै अनुकरण गर्न खोज्ने प्रवृत्तिले पनि नृत्य अभिनयको विकास भएको हुन सक्छ (बज्राचार्य र श्रेष्ठ, २०३२:११३) ।

विभिन्न पुराण तथा ग्रन्थहरूमा यस्ता देवीदेवताको परिकल्पना र महिमा वर्णन पाइन्छन् । केही नृत्यहरू तान्त्रिक साधनामा आधारित प्रतीत हुन्छन् । यसै कोटिमा पर्ने विभिन्न मातृका नृत्य-नाटकहरू मञ्चन हुँदै आएको पनि पाइन्छ । तान्त्रिक विधि अनुसार देवीदेवताको मूलरूपमा “कलश”मा साधना गर्ने चलन रहेको छ । “रातो

मच्छेन्द्रनाथ” कामरूपबाट “कलश”मा राखेर नेपाल ल्याइएको, हरिसिंह देवले सिमरौनगढबाट “तुलजा भवानी” पनि “कलश”मा ल्याएको भन्ने कथा र किम्वदन्ती छँदैछ । नेपाल अधिराज्यका विभिन्न क्षेत्रमा संचालन हुँदै आइरहेका विभिन्न मातृकागणका नृत्यहरू पनि मूल देउताको रूपमा “कलश”मा नै साधना गरी तान्त्रिक विधिविधान अनुसार चलेका पाइन्छन् ।

अष्टमातृका नृत्यहरू विशेषतः हिन्दू धर्मको शाक्त परम्परामा आधारित छन् । तथापि यिनमा बौद्ध तान्त्रिक सिद्धान्तहरूको प्रभाव देखिन्छ । यी नृत्यमा प्रस्तुत हुने कथावस्तु र हाउभाउहरू मार्कण्डेय पुराण, देवी भागवत, देवी महात्म्य जस्ता पुराण र अन्य प्राचीन ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएका उपाख्यानहरूमा आधारित देखिन्छन् । काठमाडौं उपत्यकामा नचाइने विभिन्न ठाउँका अष्टमातृका नृत्यहरू मध्ये हरिसिद्धिको त्रिशक्ति नृत्य अति प्राचीन मानिन्छ । तर कहिले देखि यसको थालनी भयो भनेर यकीन गर्न नसकिए पनि मध्यकालको प्रतीत हुन्छ ।

“...अघि वीरविक्रमादित्य राजाको पालामा श्रीउग्रतारा नीलसरस्वती प्रसन्न भइ राजालाई आज्ञा गरि मेरा एक नाटक प्रख्यात गर भनी आज्ञा हुंदा वीरविक्रमादित्य राजाले हरिसिद्धि पुराण प्रमाणमाथि आफ्नु यश प्रख्यात निमित्त तीन तला छत्र शिरमा राखी आफ्ना नामले मकुण्डो बनाई चौदिका राजाकन जित्याको भावगरी राजा र सिद्धमन्त्रीका मुख बनाई नृत्य विधान बनाया”

भनि भाषावंशावलीमा उल्लेख भएको छ । हरिसिद्धि नृत्यको सम्बन्ध पशुपति, भीमेश्वर र ज्ञानेश्वर जस्ता देवताहरूसंग रहेको मानिन्छ । सोही वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार लोप भैरहेको सो नृत्य कालान्तरमा

“रत्नमल्लका छोरा अमर मल्लले नाचको ठूलो सम्मान गरी जगाई कान्तिपुरमा नचाई नृत्यलीला गराया । हरिसिद्ध नाचका (हात्ती) दोषले अन्न घटाया भनी सहकाल निमित्त खोकनाका रूद्रायणी देवीका नृत्य लीला बनाई नृत्य गराया । हरिचोकदेवीका नृत्य बनाइ चलाया । फेरी मनमयजु इन्द्रायणीका नृत्यमा त्रिशक्ति सहित गरी नृत्यलीला बनाई चलाया । फेरी पंचली भैरवका नृत्य दुर्गासहित गरि नृत्यलीला बनाई चलाया । फेरी कंकेश्वरी कालीदेवीका नृत्य आवरण गणसहित गरि चलाया । फेरी लुमडीमाई महाकालीका नृत्य आवरण गणसहित गरि चलाया । फेरी कान्तिपुर सहर भित्रका नाचमा श्वेतकाली, वाराही, भैरव, चण्डेरी प्रमुख गरी चण्डासुर दैत्य बधका लीला गरि गणावरण सहित नृत्य चलाया...” (लम्साल (स), २०२३:५५) ।

यसै गरी उक्त वंशावलीमा

“भाइसित विरोधभाव गरी भक्तपुर बनेपुर २ देशको भोग गरि बस्यामा कान्तिपुरका राजाले अनेक देवीगणका यात्रा नाचवनाई वर्ष प्रति गर्न्या

रीत चलाया भन्त्या सुनी गुणी जन द्वारा नवदुर्गा गणमा अनेक विधान प्रमाण गरि नाच प्रारम्भ गराया । फेरी बोडेमा पनि महालक्ष्मी देवीको बडा नेम गरी नाच प्रारम्भ गराया” (उही, २०२३:५३)

भनि उल्लेख गरिएको छ । यसरी कान्तिपुर पछि भक्तपुरमा पनि गण नृत्यको प्रारम्भ भएको पाइन्छ भने ‘मणिमय रत्नमाला वंशावली’ मा उल्लेख भए वमोजिम यस प्रकारको मातृका तथा भैरवको गण नृत्य ललितपुरमा राजा सिद्धिनरसिंह मल्लका छोरा श्रीनिवास मल्लद्वारा थालनी गरिएको थियो । उक्त वंशावलीका अनुसार राजा (श्रीनिवास मल्ल)ले एकपल्ट सपनामा आफ्नो मूलचोकमा आठ मातृका र भैरवको गण श्वेत गणेश, कुमार, सिंहिनी, व्याघ्रिनी, ख्याक र कंकालीसहित नाची रहेका देखे । निद्राबाट विउँभेर गावहाल टोलका आफ्ना गुरु ब्राह्मण मधुसुदनलाई बोलाई सपनामा देखेको वृतान्त अनुसारको नृत्य बनाई नचाउने इच्छा व्यक्त गरे । यो व्यवस्थाका लागि ललितपुर न्याखाचुकका तान्त्रिकाचार्य कृलापादसँग सल्लाह गरी सपना देखे अनुसार भैरव मातृका देव देवीको वर्णन सहितको चचा(गीत) बाजा, ताल मिलाइ दशैँताका प्रदर्शन समेत गरिएको उल्लेख पाइन्छ (पं.वै.वज्राचार्य, २०३९:२) ।

### भैरवको परिचय र अष्टमातृकासाग यसको सम्बन्ध

पुराण तथा आगमशास्त्रहरूले भैरवलाई भगवान शङ्करको ज्योतिर्मय विराटावतारका रूपमा सम्बोधन गरेकाछन् । संस्कृतको “भी” धातुबाट बनेको “भैरव” शब्दको अर्थ हो “डरलाग्दो” । भैरवको स्वरूप जति डरलाग्दो छ, त्यति नै सुन्दर पनि छ, डरलाग्दोपन र सुन्दरताको सम्मिश्रण नै भैरव अवतारको खास पहिचान हो । पशुपति पछि नाथ जोडेर जसरी पशुपतिनाथ भन्ने गरिन्छ, त्यसरी नै ‘भैरव’ को पछि ‘नाथ’ जोडेर ‘भैरवनाथ’ भन्ने गरिन्छ ।

शैव धर्मका विभिन्न सम्प्रदायहरू मध्ये पाशुपत सम्प्रदायका उपसम्प्रदायहरू- मुण्डशृङ्खलिक, शृङ्खलिक, दानवश, लकुलीश, सोमसिद्धान्त, माहेश्वर, वीरशैव, मिश्रशैव, शिवसिद्धान्त आदि र बौद्ध धर्मका महायान र वज्रयानीहरू शिवलाई मुण्डमालाधारी महादेव वा भैरवको रूपमा उपासना गर्दथे (रेग्मी, २०३९:१४-४६) । भैरवनाथ शिवको दक्षिणमुख अघोरसँग गाँसिएका शास्त्रीय मान्यताहरू रहेको र अघोर मुखको अर्को नाम “भैरव” हो (चालिसे, २००४:९०) । वज्रयानीहरूले महाकाललाई उग्र तान्त्रिक देवताको रूपमा वज्रभैरवको परिकल्पना गरे । शिवदेवको सम्बत् १२२ को गोरखाको अभिलेखमा वज्रभैरवको पूजा व्यवस्था सम्बन्धी उल्लेख पाइन्छ (वज्राचार्य, २०३०:५२३) । ‘प्रबोध चन्द्रोदय’ नाटक अनुसार कापालिकहरू शिवलाई महाभैरवको रूपमा पूजा गर्दछन् । महाभैरवको स्वरूप अत्यन्त भयंकर हुन्छ (भा,१९७०:१८४) । शिवको उग्ररूप भैरव महाकालको सबभन्दा पहिलो उल्लेख विष्णु धर्मोत्तर पुराणमा आएको छ । महाकाल र भैरव दुवै कालो वर्णका हुन्छन् । मत्स्यपुराणमा उल्लेखित कथाअनुसार शिवले पार्वतीलाई काली भनेकाले पार्वतीले ‘तिमी भक्तकालो महाकाल होऊ’ भनी शिवलाई भनेको पाइन्छ (पाल, १९७४:१००-१०१) । पुराणकालमा आएर वैदिक रूद्रको उग्ररूप शिवको सौम्य रूपको विकास हुने

क्रममा उग्ररुद्रको कल्पनामा शिथिलता देखा परे पनि लुप्त भने हुन सकेन । वेदोत्तर कालमा जव त्रिमूर्तिको कल्पना भयो अनि शिवलाई विश्वको संहारक बनाउन थालियो । रामायण महाभारत कालमा यो कुरा त्यति प्रष्ट थिएन परन्तु पुराणहरूमा यसको खुलेर वर्णन भएको छ । उग्ररूपमा शिवलाई एक क्रूर, भयावह र महाविनाशकारी देवता मान्न थालियो । यसै रूपमा उनलाई “चण्ड” र “महाकाल” भैरव इत्यादि उपाधिहरू दिन थालियो (यदुवंशी, १९५५:१११) ।

अग्नि पुराणमा भैरवको वर्णन उल्लेख गर्दै भनिएकोछ, भैरवको भयङ्कर रूप हुन्छ, उनको शिरमा अर्द्ध चन्द्र र लट्टा परेको केश हुन्छ । उनका शस्त्रहरू तरवार, बाण, छुरी, धनु, त्रिशूल, डोरी(पाश) इत्यादि हुन् । कुनै कुनै समयमा उनले हात्तीको चर्म लगाएको हुन्छ । साथै यसमा उनका पाँच अनुहार भएको वर्णन पनि पाइन्छ । सर्पहरू उनका गहना हुन् (अग्निपुराण, अध्याय ५२-८० । यी कुराहरूमा मध्यनजर राख्ने हो भने महादेव र भैरवमा समानताहरू पाइन्छन् । जस्तै जट्टा, सर्पको गहना, कालो वर्ण, शिरमा चन्द्र, हातमा त्रिशूल आदि ।

श्रीमद्भागवत तृतीय स्कन्धको वाद्वौं अध्यायमा भैरवको वर्णन गरिएको छ । त्यहाँ भैरवलाई ब्रह्माजीले मिथ्या बोलेको र निन्दा गरेकाले क्रुद्ध भएका शिवका भृकुटीबाट उद्भव भएका ‘आदि पुरुष’ बताइएको छ । साथै एकादश रूद्रलाई पनि शिवको क्रोध रूप भनेर वर्णन गरिएको छ (आचार्य, २०३९:४) । भैरवतन्त्रको विद्यारण्यकृत एक टीकामा भैरव सम्प्रदायको उल्लेख पाइन्छ (यदुवंशी, पूर्ववत् टिप्पणी:१५६) । भैरव वारे एउटा रोचक पौराणिक कथा छ । एक पटक ब्रह्मा र विष्णु शिवको अनुपस्थितिमा त्रिदेवमध्ये को ठूलो भन्ने सम्बन्धमा विवाद चल्यो । उनीहरू एक आपसमा घमण्डले फुले, अभिमानको आवेगमा आई ब्रह्माले शिवको अनादर गरे । यसै अवसरमा त्यहाँ यस तिरष्कारबाट क्रोधित भएका शिव देखा परे । भनिन्छ कि उनको क्रोधबाट अग्निको ज्वाला निस्क्यो, जुन कालरूप भैरव भएर देखा पर्‍यो (लिङ्गपुराण: १-९०) । भैरव रूपको उत्पत्ति हुनासाथ उनले ब्रह्मा माथि हमला गरे र उनका धेरै टाउका मध्ये त्यसलाई निमोठे जसले शिवको अनादर गरेथे । फलस्वरूप ब्रह्म हत्याको पाप उनको थाप्लोमा पर्‍यो । शिवको आदेश अनुसार यस पापको प्रायश्चित्तका निमित्त हातमा ब्रह्माको छुट्टयाइएको टाउको लिई भैरवले एउटा अनिश्चित यात्रा शुरु गरे । भैरवले धेरै पवित्र स्थलहरूको भ्रमण गरे तथापि ब्रह्महत्याको पापबाट आफूलाई मुक्त गर्न सकेनन् । अन्तमा वाराणसी पुगेर आफूले बोकेको ब्रह्माको शिर त्यहीं विसर्जन गरे । तत्पश्चात् उक्त ठाउँ कपालमोचन तीर्थको नामले प्रख्यात भयो ( शिव पुराण, सतरुद्र संहिता) ।

माथि वर्णन भएका प्रत्येक अष्टमातृका नृत्यमा भैरव पनि अनिवार्य रूपमा सम्मिलित रहेका हुन्छन् । अन्य पुरुष देवताहरू धेरै हुँदा हुँदै भैरव नै अनिवार्य रूपमा किन सम्मिलित गरिए भन्ने वारे प्रश्न उठ्नु पनि स्वाभाविकै हुन्छ । तसर्थ अष्टमातृकासँग भैरवको तादात्म्य के हो ? यस सम्बन्धमा वर्णन तथा विश्लेषण हुनु पनि जरुरी देखिन्छ । हामी भैरवलाई कहीं क्षेत्रपालको रूपमा, कहीं शिव मन्दिरको द्वारपालको रूपमा र कहीं शक्ति पीठहरूसँग सम्बन्धित रहेको पाउँछौं । शिवको भैरव

रूपमा शक्ति पीठसँग सम्बन्धित भएको सम्बन्धमा यहाँ एउटा कथा प्रस्तुत गर्नु प्रासंगिक होला । स्वस्थानी कथाअनुसार दक्षप्रजापतिकी छोरी सतीदेवी शिवकी प्रथम पत्नी थिइन् । आफ्ना पिता दक्षप्रजापतिले आयोजना गरेको यज्ञमा विनानिमन्त्रण नजान्नु भनी पतिले भन्दाभन्दै पनि सतीदेवी गइन् । त्यहाँ आफ्ना पतिको निन्दा सुनेर असह्य भई तिनले यज्ञको अग्निकुण्डमा फाल हाली प्राण त्यागिन् । यो घटना थाहा पाएर शिव दक्षको यज्ञस्थलमा गई दक्ष र उनको यज्ञ ध्वंस गरे । त्यस पछि शिव आफ्नी प्रिय पत्नीको लास काँधमा बोकी उद्देश्यविहीन यत्रतत्र घुमी हिँड्नु थाले । विष्णुले यो थाहा पाई शिवलाई यस दुःखबाट मुक्त गर्न उनको चकले सतीको शरीर काटेर शरीरका अंगहरू विभिन्न ठाउँमा पतन गराइदिएका थिए । जहाँ जहाँ सतीका अंगहरू पतन भए ती ठाउँहरू शक्ति पीठ भए । शिवको आफ्नी पत्नीसँग यति प्रेम थियो कि उनी भैरवको रूप लिएर पत्नीका अंगहरूको रक्षा गर्न नजिकको ठाउँमा स्थिर भएर रहे (बनर्जी:१९७४) । सतीदेवीका पीठसँग भैरवको सम्बन्ध रहेको कुरा स्वस्थानी कथाको दशौं अध्यायमा दर्शाइएको छ (शर्मा, १९४७:१५७) ।

शिवको संहारक तथा भयानक रूप अन्तर्गत श्मशान भैरव, वीरभद्र, कामान्तक तथा त्रिपुरान्तक भैरवका चौंसठी रूपहरू विभिन्न नामले सम्बोधित भएका छन् (द्विवेदी, २०३८:४) । ईशाको पाँचौं शताब्दीको प्रारम्भदेखिने भारतमा तन्त्रवाद देखा पर्दैआएको थियो । सन् ४३३ को गान्धार अभिलेखमा तन्त्र शब्दको उल्लेख भएको छ । यो धारणा शक्ति अथवा मातृदेवी उपासनाको सम्प्रदायसित सम्बन्धित थियो, शक्ति पीठहरूको धारणा भने ईशाको सातौं शताब्दीतिर प्रवेश भएको थियो, जसमा चौंसठी भैरवहरू सहित चौंसठी योगिनीहरूको अवधारणा र तिनीहरूका शक्तिको रूप विकसित भयो (श्रेष्ठ, २०४९) । चौंसठी भैरवहरू वारे आगम ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । चौंसठी भैरवलाई आठ-आठ भैरवहरूको छुट्टाछुट्टै समूह गरी आठ समूहमा विभक्त गरिएको छ । यी समूहका नायकहरू क्रमशः असितांग, रुरु, चण्ड, क्रोध, उन्मत्त, कपाल, भीषण र संहार भएको कुरा उल्लेख भएको छ । यी समूहलाई अष्ट भैरव भनिन्छ । यिनीहरू तान्त्रिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका चौंसठी योगिनीका पतिहरू अर्थात् संरक्षक भएको कुरा त्यसैमा उल्लेख भएको पाइन्छ (बनर्जी, १९७४:४६५) । यसरी चौंसठी भैरवहरू आठ समूहको प्रतिनिधित्व गर्ने अष्टभैरवको नाममा समाहित पाइएको छ भने चौंसठी योगिनीहरूलाई पनि आठवटी योगिनीमा समाहित स्वरूप अष्टमातृकाका रूपमा मानिएको छ । अष्टमातृका समूहमा पर्ने देवीहरू शास्त्रोक्त क्रमले यसप्रकार छन् : (१) ब्राह्मी वा ब्रह्माणी (२) रौद्री, रूद्राणी वा माहेश्वरी (३) कौमारी (४) वैष्णवी वा नारायणी (५) वाराही (६) ऐन्द्री वा इन्द्रायणी (७) चामुण्डा वा काली र (८) महालक्ष्मी । दुर्गाहोमविधि अनुसार अष्टमातृका समूहकी प्रत्येक देवीसित अष्टभैरव समूहका एक एक भैरव रहन्छन् । यस हिसावले ब्रह्माणीसित असितांगभैरव, रूद्राणीसित रुरुभैरव, कौमारीसित चण्डभैरव, वैष्णवीसित क्रोधभैरव, वाराहीसित उन्मत्तभैरव, इन्द्राणीसित कपालभैरव, कालीसित भीषणभैरव तथा महालक्ष्मीसित संहारभैरव रहन्छन् । देवीसित भैरव वसेका मनोरम कलाकृति मल्लकालीन मन्दिरहरूका टुँडालमा सजिलैसित देख्न

पाइन्छ (वेदनाथ रेग्मी, २०४६) । तर मुसाशी ताचीकावाद्वारा प्रस्तुत पुस्तक (ताचीकावा, २००४) र रेग्मीको उक्त लेखनमा केही फरक पाइएको छ । संहारभैरवको वर्ण कृष्णवर्ण जस्तो भए तापनि अष्टमातृकाका नृत्यहरूमा यिनको मुखाकृति(मुकुण्डो) परम्परागत रूपले गाढा नीलो रंगमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । तसर्थ यी नृत्यहरूमा संहारभैरवले अष्टभैरव समूहको प्रतिनिधित्व गरेको स्पष्ट हुन आउँछ । ईश्वर भनेको प्रकृति शक्ति र पुरुष शक्ति गरी दुई शक्तिको संयुक्त दर्शन मानिन्छ । हिन्दू दर्शनअनुसार प्रकृति शक्ति पार्वती र पुरुष शक्ति महादेव हो । यही पार्वती र महादेवको लीला शक्तिको अभिव्यक्ति हो अष्टमातृका नृत्य-नाटक अर्थात् महादेव-पार्वतीको अन्तर्निहित शक्तिस्वरूप प्रदर्शन नै अष्टमातृका हुन् । महादेवको हिंस्रक अर्को रूप भैरव हो भने कैलासमा रहंदा द्वारपालका रूपमा रहने नन्दी र भृंगी यहाँ सिंहिनी र व्याघ्रिनी स्वरूपमा पाइन्छन् । तसर्थ जहाँ पार्वती त्यहाँ महादेव अर्थात् जहाँ शक्ति त्यहाँ शिवको उपस्थिति नै अष्टमातृका नृत्य-नाटकमा भैरवको संलग्नता हो । प्रत्येक अष्टमातृका नृत्यमा भैरवको अनिवार्य उपस्थिति किन रह्यो र अष्टमातृका र भैरवको बीच के सम्बन्ध रहेछ भन्ने बारे उपरोक्त विवरणद्वारा स्पष्ट गर्ने कोशिस गरिएको छ ।

#### अष्टमातृका नृत्यको ऐतिहासिकताको क्रममा बाघभैरव नृत्य

नेपालका विभिन्न स्थान जस्तै मकवानपुर, चित्लाङ्ग, द्वाल्खा र पोखरामा एक-एक वटा र काठमाडौं उपत्यका भित्र २६ गरी जम्मा ३० वटा मुकुण्डोधारी नृत्य-नाटकहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । जस्लाई देवी नृत्य-नाटक, कार्तिक नृत्य-नाटक र अष्टमातृका नृत्य-नाटक गरी तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यी मध्ये बढी प्रसिद्धि प्राप्त नृत्य हो अष्टमातृकाको । नरदेवीको श्वेतकाली, वटुको भद्रकाली, ज्यावहालको पचली भैरव, हल्चोकको आकाश भैरव, ललितपुरको गौं प्याखं, हरिसिद्धिको त्रिशक्ति, ठेचोको महालक्ष्मी, खोकनाको रुद्राणी, बोडेको नील वाराही, भक्तपुरको नवदुर्गा नृत्य आदि रहेका छन् भने कीर्तिपुरको बाघभैरव नृत्य पनि प्रसिद्ध नृत्य हो । यस बाघभैरव नृत्यमा निहित कथानक, तान्त्रिक विधान, प्रचलित मान्यता आदिका आधारमा भैरवसहित मातृका गणहरूमा ब्रह्मायणी, गंगा (माहेश्वरी), वैष्णवी, कौमारी, कालिका (चामुण्डा), वाराही र इन्द्रायणी रहेकाछन् भने गणेशको विशिष्ट भूमिकासहित प्रस्तुत हुने गर्दछ, द्वारपालकोरूपमा सिंहिनी र व्याघ्रिनी छन् । विशेष रूप र अवस्थामा प्रस्तुत हुने श्वेतभैरव रहेको छ । नृत्य गर्न नपर्ने तर सम्मानस्वरूप कथितिया महाद्यः भनेर उखुको छोक्राको मुट्टामा एउटा लट्टीमा महादेवको मुकुण्डो स्थापन गर्ने र यात्राको समयमा गणेशले दायौं हातमा लिने गरेको पाइन्छ । यस हिसाबले यस नृत्यमा जम्मा १३ वटा मुकुण्डो प्रदर्शनहुने गरेको पाइन्छ । यस नृत्य-नाटकको यात्रा सञ्चालनको हिसाबले मध्यकालमा यो नृत्य शुरु हुँदा नृत्यसँग सम्बन्धित पीठ, टोल र बस्तीको आपसी सम्बन्ध बारे ज्ञान दिलाएको देखिन्छ । त्यसैको निरन्तरता स्वरूप यो नृत्यको थालनीका लागि विभिन्न पीठ तथा स्थानबाट विधिवत् देवीदेवताको साधना गरी ल्याउने तथा नचाउने परिपाटी यद्यपि



प्रचलनमा रहिआएको छ । वडादशैंको विजयादशमीको दिनमा प्रथम पटक कीर्तिपुर इन्द्रायणीस्थानबाट यात्रा प्रारम्भ गरी “देय् चाःहिके” भनेर देश परिक्रमा गराउने चलन छ । साथै विभिन्न समयमा विभिन्न स्थानहरूमा “छ ख”, “बा ख”, “चा ख”, “न्हि ख” आदि गरी नृत्य नचाउने गरिआएको पाइन्छ । कीर्तिपुरका विभिन्न स्थानहरू लगायत कान्तिपुर, ललितपुर सम्भवत भक्तपुर दरवार क्षेत्र लाय्कू अर्थात् मल्लकालीन दरवार क्षेत्रमा नचाउने गरिआइएको छ । यसबाट मल्लकालमा राजनैतिक रूपमा राज्य छुट्टिएर वसेपनि सांस्कृतिक रूपमा उनीहरूमा समझदारी कायम रहेको प्रमाणित हुन्छ ।

यो नृत्य पनि नेवार समुदायका अन्य चाड पर्वहरू जस्तै प्रत्येक १२ वर्षमा गथाःम्बः चःद्वेवाट विधिवत् शुरुभई सिथिनखः अर्थात् जेष्ठ शुक्लपक्ष षष्ठी तिथिको पर्सि भलभलअष्टमीको दिनमा सीजा नकेगु (मृत्युवरण भात खाउने) कार्यबाट विधिवत समाप्त हुने गरेको छ । तर यो बाघभैरव नृत्यको शुरुवात कस्ले र कहिले गराएको भन्ने प्रामाणिक रूपमा थाहाँ पाउन सकिएको छैन । भाषावंशावलीमा उल्लेखित उपरोक्त नृत्य-नाटकवाहेकका बाघभैरव र महालक्ष्मी नृत्य पनि अमर मल्ल वा उनीपछिका कुनै राजाले शुरु गराएको हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ (वेदनाथ रेग्मी, २०४३) । तर यो अनुमान कुनै वंशावली, अभिलेख वा अन्य कुनै प्रमाणमा आधारित नभएकाले यो नृत्य कहिले देखि थालनी भएको भन्ने कुरामा प्रश्न चिन्ह नै रहेको छ । यस लेखकलाई उपलब्ध केही प्रमाणका आधारमा ललितपुरका राजा श्रीनिवास मल्लद्वारा थालनी गराइएको हुन सक्ने अनुमान प्रस्तुत गरिएको छ । राजा सिद्धिनरसिंह मल्लका छोरा श्रीनिवास मल्ल राजा बन्ने लालसामा विद्रोह गरी कीर्तिपुर बस्न आएका थिए । राजा हुनका लागि आवश्यक पर्ने एउटा राज्यमा हुनु पर्ने आवश्यक विभिन्न पूर्वाधार कीर्तिपुरमा बनाउन लगाएका थिए । सानै भएपनि राजदरवार क्षेत्र (लाय्कू) बन्यो । तलेजु मन्दिर पनि बनाउन लगाए । उमामहेश्वर बनाउने राउत विश्वनाथ बाबु पनि यिनै श्रीनिवास मल्लका सानी आमाका छोरा थिए । राष्ट्रिय अभिलेखालयको इतिहास घटनावलीमा सिद्धिनरसिंह मल्लका ल्याइते पट्टिकी श्रीमतीबाट सन् १६२२ (ने.सं.७४२ मार्ग) मा छोरा जन्मे भनी टिपिएको छ (श्रेष्ठ २५७:४९) । शायद यिनै विश्वनाथ त्यस दिन सिद्धिनरसिंह मल्लका ल्याइते श्रीमतीबाट जन्मेका छोरा थिए । श्रीनिवास मल्लका पालामा कीर्तिपुरमा धेरै कार्य भए । चीलत्रो धर्मधातु मण्डल बन्यो, इन्द्रायणीमा सिंह थपिए, तोरण तथा मन्दिर बन्यो । बाघभैरवमा काष्ठ तोरण बन्यो । लोँ देगः (प्रस्तर मन्दिर) बन्यो । यी कार्य हुँदा यिनी स्वयं उपस्थित थिए भन्ने उल्लेख पाइन्छ । उमामहेश्वर मन्दिरमा प्रस्तरका ठूला ठूला हात्ती थपिए । पञ्च बुद्ध बने । पद्मपाणी र तारा बने । भाजंगालमा मन्दिर बन्यो । श्रीनिवास मल्ल कीर्तिपुर छोडेर पाटन गए पछि पनि उनको कृपादृष्टि यहाँ परी नै रहेको थियो । यहाँको कोतघरमा ने.सं. ८०१ मा गजुर चढाइएको वंशावलीमा उल्लेख भएको छ (लम्साल, २०२३:७१) कोतघर एक शक्ति पीठ कै रूपमा रहेको छ । यहाँ दुर्गाभवानी लगायत भैरव सहित अष्टमातृका गणकै पूजा अर्चना हाल पनि हुँदै गरेको छ । यसै कोतघरमा बाघभैरव नृत्य सिकाउन शुरु

गरिने गथाःम्बःचह्रेको दिन बिहान ती नृत्यगुठीबाट पूजा गरेर आई एउटा हाँस छोडेर जानुपर्ने, कोतघरको तर्फबाट थकालीले एउटा हाँस सहित पूजागरी नृत्य सिकाउने बलः(छाप्रो)मा प्वाल पारी दिनुपर्ने, नृत्य निकालिने दिनमा कोतघरबाट भैरव र गणेश भई नृत्य गर्नेलाई पोशाक दिनु पर्ने, नृत्यको प्रसँगमा प्रथम देश परिक्रमाका दिन इन्द्रायणी पीठबाट पहिले सीधा कोतघरको पूजा तथा सगुन ग्रहण गर्नु पर्ने आदि कार्यबाट बाघभैरव नृत्य र यस कोतघरको बीच विभिन्न धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्ध रहेको देखापर्दछ । साधारणतया मल्लकालमा कोतघर दरवार अन्तर्गत पथ्यो तसर्थ श्रीनिवास मल्ल ललितपुरमा राजा भए पछि सो कोतघर प्रधानहरूको मातहतमा आएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यी प्रधानहरू पनि ललितपुरबाट सो कोतघर सञ्चालनका लागि ल्याइराखेका हुन् भनिन्छ (हाल ज्ञानकाजी प्रधान कोतघरको थकाली न्वकू, वर्ष ७८, कीर्तिपुर, खासीवजार, वि.सं.२०६१) । केही वर्ष पहिलेसम्म पनि दशैमा कोतघरमा तान्त्रिक पूजाको लागि ललितपुरको कर्माचार्य आउने गरेको कुरा लेखकलाई थाहा छ । रातो मच्छेन्द्रनाथमा नरिवल खसाल्ने पर्वमा त्यहाँ(ललितपुर) गुठीमा खाइने भोजको एक भाग थकालीको घरमा दिन ल्याउने परम्परा यद्यपि छ । पहिले यी प्रधानहरूले ललितपुरमा नै भोज खानु पथ्यो भन्ने कुरा कोतघरका हालका थकाली भन्नु हुन्छ । नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको माइक्रोफिल्म नं. ए६१२।१२ मा कीर्तिपुरको यस बाघभैरव नृत्यलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने केही सामग्रीहरूको फिहरिस्त उल्लेख (महर्जनः२०६१) भएवाट तथा ललितपुरमा राजा हुनु भन्दा पहिले श्रीनिवास मल्लले कीर्तिपुरमा विविध कार्य समेत गरेको उपरोक्त तथ्यबाट बाघभैरव नृत्यको थालनी पनि उनैले गरेको हुनसक्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । अधिकांश अष्टमातृका नृत्यका कालाकार गथुहरू भएको, त्यसैकारण हो कि यी नृत्यलाई गथुप्याखं भन्ने गरिएको पाइन्छ । श्रीनिवास मल्ल ललितपुरको राजा भै सकेपछि थालनी भएको ललितपुरको गं प्याखंका नृत्यकारहरू शाक्यहरू भएको र बाघभैरव नृत्यका नृत्यकारहरू गथुहरू नै भएकाले बाघभैरव नृत्य अमर मल्लकै पालामा थालनी भएको पनि हुन सक्छ, तर माथि उल्लेखित विविध सन्दर्भहरूबाट गथुहरूलाई समावेश गरी श्रीनिवास मल्लद्वारा नै यो बाघभैरव नृत्यको थालनी गरिएको बढी सम्भाव्य देखिन्छ ।

### निष्कर्ष

यी नृत्य-नाटकबाट शक्ति देवी तथा देवताहरू साक्षात्कार भएमा उनीहरू कस्ता देखिन्थे भन्ने स्वरूप तथा राक्षसको वध गरी दुष्ट संहार अभिनयको दृश्य प्रदर्शन गराई असत्माथि सत्को विजय हुने कुराको दुनियाँलाई ज्ञान दिलाउँदै सङ्गीत, कला र संस्कृतिको अभिवृद्धि गर्दै जनताको धार्मिक निष्ठा अटल राख्ने भूमिका निभाएको देखिन्छ । नेपाल सरकारबाट यस्ता धार्मिक र सांस्कृतिक संपदालाई राष्ट्रिय सम्पत्ति मानी यिनको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि समय, परिस्थिति तथा बजारभाउ हेरी आर्थिक सहयोग तथा संरक्षण प्रदान गर्नुका साथै नृत्यमा संलग्न नृत्यकार तथा तिनका परिवारको आर्थिक तथा शैक्षिकस्तर उकास्ने व्यवस्थित उपाय अवलम्बन गरी

सामाजिक मूल्य र मान्यतामा अभिवृद्धि गर्न दरिलो पाइला चाली साविक देखिका सम्पूर्ण विधिविधान अनुरूप संचालन भए नभएको निगरानी गर्न गराउन विशेषज्ञ टोलीको व्यवस्था हुनुपर्दछ । साथै कला-संस्कृति पक्षधर संघ-संस्था, स्थानीय सम्बद्ध व्यक्तिहरूबाट यस्ता साँस्कृतिक धरोहरको जगेर्नाका लागि यथावश्यक ध्यान पुऱ्याई क्रियाशील गराउनु आज अपरिहार्य भैसकेको छ । अन्यथा यी लोप भएर जाने छन् ।

### सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अवस्थी, शास्त्री डा. शिवशंकर, ई. १९६६, *मन्त्र और मातृकाओंका रहस्य*, वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन ।
- आचार्य, मोहनप्रसाद, २०३९, "शक्ति सहितको भैरव मूर्ति" *गोरखापत्र*, वर्ष ८२, अंक ९३, काठमाण्डौ ।
- चालिसे, डा. पुष्पराज, २००४, कटुञ्जे, भक्तपुर स्थित पूर्वमध्यकालीन श्री ३ श्वेतभैरव: खोजमूलक टिप्पणी, *त्रिभुवन विश्वविद्यालय जर्नल*, काठमाडौं: अनुसन्धान महाशाखा, त्रि.वि, भोलुम XXIV नं. १ ।
- जोशी, हरिराम, ई. १९९८, *पेजेज अफ दि फर्गटन पाष्ट*, ललितपुर: शुशिलराम जोशी ।
- जोशी, सत्यमोहन, ई. २०३२, *नेपाली मूर्तिकलाको विकास क्रम*, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. ।
- भा, हित नारायण, ई. १९७०, *दि लिच्छविज अफ वैशाली*, वाराणसी: दि चौखम्बा संस्कृत सेरिज अफिस ।
- टाचीकावा, मुसशी, ई. २००४, मदर गडेसेस् इन काठमाडौं, अडोइट पब्लिसर्स डिल्ली-११०००२ ।
- दास, एच.सी. ई. १९८१, *तान्त्रिजम*, भारत: स्टलिंग् पब्लिसर्स प्रा.लि. ।
- द्विवेदी, पशुपतिकुमार, अनन्त रूपधारी शिव तथा महाशिवरात्रि पर्व पुस्तिका, काठमाडौं: नेपाल राष्ट्रिय संग्रहालय ।
- पाल, प्रतापादित्य, ई. १९७४, *दि आर्ट अफ नेपाल*, पार्ट १ स्कल्पचर, निदरलेण्ड लेडेनको ला, ई.ज.वील ।
- वनर्जी, जितेन्द्रनाथ, ई. १९७४, *दि डेभेलपमेन्ट अफ हिन्दू आइकोनोग्राफी*, न्युदिल्ली: थर्ड एडिसन, मुंशीराम मनोहरलाल पब्लिसर प्रा.लि. ।
- वज्राचार्य, धनवज्र र टेक बहादुर श्रेष्ठ, २०३२, *नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा*, काठमाडौं: ने.ए.अ.के., कीर्तिपुर ।
- वज्राचार्य, पं.वै. आशाकाजी, २०३९, *मल्लकालीन गं प्याखं*, ललितपुर: आशाकाजी वज्राचार्य ।
- वज्राचार्य, धनवज्र, २०३०, *लिच्छविकालीन अभिलेख*, काठमाडौं: ने.ए.अ.के., कीर्तिपुर ।
- वज्राचार्य, धनवज्र, २०५६, *मध्यकालीन अभिलेख*, काठमाडौं: ने.ए.अ.के., कीर्तिपुर ।
- वाङ्गदेव, लैनसिंह, २०३९, *प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास*, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. ।
- महर्जन, जीवन कुमार, २०६०, "किपूया वाघभैरव प्याखं नं इखुन प्याखं खः" *लकस*, वर्ष ३, अंक ३८, कीर्तिपुर ।
- योगी नरहरिनाथ, २०१२, *देवमाला वंशावली*, काठमाडौं: श्री पीरमहन्त क्षिप्रानाथ योगीराज, मृगस्थली ।
- राजभण्डारी, पुष्करप्रसाद, २०४६, "काठमाडौं उपत्यकामा पिगंधः", *गरिमा*, साभा प्रकाशन, पूर्णाङ्ग ७८ ।
- रेमी, जगदिशचन्द्र, २०५८, *नेपालको धार्मिक इतिहास*, काठमाडौं: रत्नपुस्तक भण्डार ।

- रेग्मी, वेदनाथ (२०४३), "काठमाडौं उपत्यकाका अष्टमातृका नृत्यहरू" गरिमा, ललितपुर: साझा प्रकाशन, १२ अंक, ललितपुर ।
- रेग्मी, वेदनाथ, २०४६, "नेपालका भैरवहरू", गरिमा, ललितपुर: साझा प्रकाशन, अंक ७, वर्ष ७ ।
- लम्साल, पं. देवीप्रसाद (सं), २०२३, भाषा वंशावली, भाग २, काठमाडौं: पुरातत्व विभाग, राष्ट्रिय पुस्तकालय ।
- शर्मा, वावु माधवप्रसाद, १९४७, स्वस्थानी कथा, वावु माधवप्रसाद शर्मा, बनारस ।
- श्रेष्ठ, शुकसागर, २०५७, कीर्तिपुरको सांस्कृतिक र पुरातात्विक इतिहास, काठमाडौं: ने.ए.अ. केन्द्र, कीर्तिपुर ।
- श्रेष्ठ, पुरुषोत्तम लोचन, २०६०, भक्तपुरको नवदुर्गा गण, भक्तपुर: बविता श्रेष्ठ ।



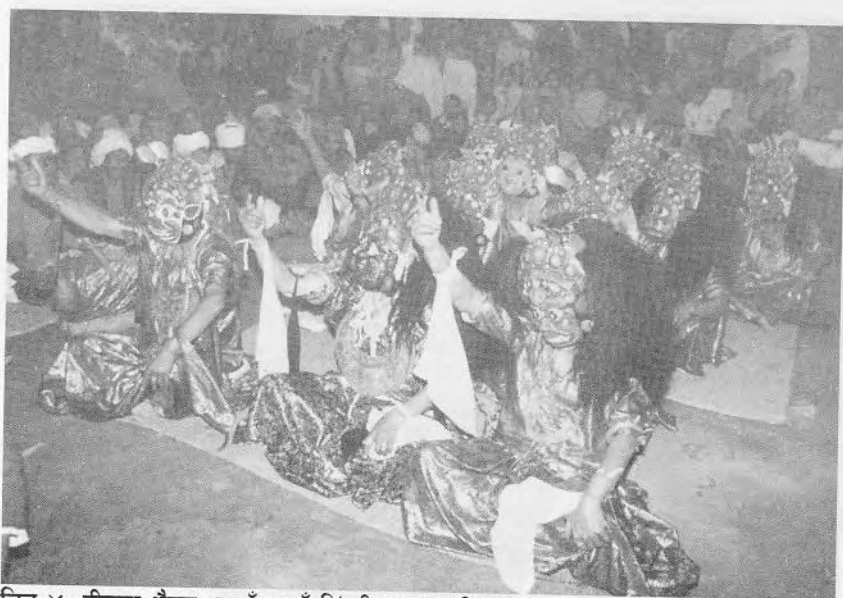
चित्र नं. १: बाघभैरव नृत्यको प्रथम देश परिक्रमाको यात्राको कममा नायक पात्र भैरव ।



चित्र २: बाघभैरव नृत्यको प्रथम देश परिक्रमाको अवसरको समूह नृत्य ।



चित्र ३: बाघभैरव नृत्यको प्रथम देश परिक्रमाको अवसरको समूह नृत्य ।



चित्र ४: वीचमा भैरव, दायाँ बायाँ सिंहनी र व्याघ्रनीलगायत अन्य देवीदेवतासहित रात्रीमा प्रार्थना स्वरूप नृत्य ।



चित्र ५: पञ्चतत्त्व स्वरूप बलि लिइने समयको समूह नृत्य



चित्र ६: देवी चामुण्डाले असुर बधको प्रतीक स्वरूप खड्गले पुतलीलाई प्रहार गरेको ।